Book-Post

68

To,

If not delivered
please return to :

EDITOR,
THE VEDIC PATH,
P.O. Gurukul Kangri,
(U.P.) 249404.

त॰ टी॰

लेखक = शंकर शास्त्री
पेज = 5
विषय = व्याकरण
= 31.2×13.5×0.1 c.m.

ओं-चादिर्निपात इति च आदिर्यस्यसचादिः
... ... ।

टीकायाम व्ययांनांकृतिर्गता १ इत्यव्ययानि
श्रीराम श्री

68

ओं चादिर्निपात इति च आदिर्यस्य स चादिः आदिशब्दो व्यवस्थ ... वाचे ... कारार्थ उ
त्पन्नैते न अनुक्तानामपि संग्रहः त्रिसूयेनूपतत्यनेके षु अर्थेषु इति ... ... निपातः
ज्वलादिगणः निपाता आपसर्ग ... धातव श्वेति ते अयः अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्ते
चि ६ षां निदर्शन मिति कौन्निपातसंज्ञा तु स्वरादीनामाधिनिवधभावार्थेति निरूक्तं वः प्रात्यन्य
पितरशांतं श्रीमतदेवमकरामिधम् अव्ययार्थप्रकाटये पूर्वाचार्यैः सदीरितम् १ च पुनरा
दौ। वा विकल्पे। ह स्फुटपादपूरणयोः। हि निश्चये। अह खेदे। एव अवधारणे। एवं मंजी
कारे। नूनं निश्चये। पृथक् भिन्नार्थे। विना कृते अंतरेण वर्जनार्थे। स्वस्ति कल्याणे
रा ।अस्ति सत्तायां। दोषा नक्तं द्वौ। मृषा मिथ्या असत्ये। मिथस् अन्योन्यार्थे। अपि अपि आ
नंतर्ये ह्यः पूर्वदिने। श्वः परदिने। उच्चैस उच्चे। नीचैस नीचे। स्वर स्वर्गे परलोके च।
अंतर्मध्ये। प्रातर प्रत्यूषे। पुनर्भूयस पौनःपुन्ये आहोस्वित् वितर्के। अंतरा मध्ये। अ

टि१ 2

त०टी० लंभ्भूषायाम्। कृतं वारणे। इव सदृशे। किल खलु वै इति निश्चये। आराद् दूरांऽतिकयोः।
१ यत् प्रश्नमत्यर्थे। यत् कारणे। तत् तत्कारणे। शश्वत् सातत्ये। अ संबोधने आधिक्षेपे नि
२ षेधे च। आभयामश्चर्यपोर्वाक्यस्मरणयोश्च। इ ई भर्त्सने। उ ऊ दुःखवितर्कयोः ऋ ॠ
ग्ला घा ऌ ॡ गौन क्षोभे। ए संबोधने। ऐ आश्चर्ये। ओ भवत्यर्थे। औ अंगीकारे। [illegible] धिग्वषट् वषड्
४ डितिहविर्दाने। तत्क्षणे सद्यः। अस्मिन् दिने अद्य। अस्मिन् क्षणे अधुना। इदानीं॥
सांप्रतम् उपमिति। पूर्वस्मिन् दिने पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन् दिने अन्येद्युः। प्र प्रकर्षे। परा
निराकरणे। सम् स[illegible]म्यगर्थे। अनु पश्चादर्थे। अव स्तिति दानयोः। निर् इति निर्गता
र्थे। दुर् दुःखे। अभि अभिमुखे। वि विशेषार्थे। आङ् मानार्थे। नि निश्चयः। अति अति
शये। अधि अधिकारे आधिके च। अपि संभावनायाम्। परि वर्जने। उप समीपे। प्रति
प्रज्ञापायाम्। आविः प्राकट्ये। सु पूजायाम्। इति चादयः। अपस्व[illegible]न् उत्तरि त्यत राम

खञ ३

[illegible] है

१

दितिग्रन्यार्थे। स्वस्तीति संतापां। उपांश्विति प्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। तमिति तांतौ
। विहायसेति विपदर्थे। दोषेति रात्रौ। म बेति वितर्के। मृषेति व्यर्थार्थे। पुरे त्याविरते
। चिरातीतभविष्यदासन्नेषु च। मिथस् इति रहः सहार्थयोः। विरहान्योन्यार्थयोर
पि। प्रायस् इति बाहुल्ये। मुहुस् इति पुनरर्थे। प्रबाहुकमिति समकालार्थे उर्द्धेपि। प्र
वाहकेति पाठांतरम्। आर्यहलमिति बलात्कारे। अभ्यार्थेति प्रतिबंधे। हलमिति निषेध
विवादार्थयोरिति शाकटायनः। अभीक्ष्णमिति अनारते पुनरर्थे च। साकं सार्द्धमि
त्येतौ सहार्थे। नमस् इति नतौ। हिरुगिति वर्जने। धिगिति निंदाभर्त्सनयोः। अथेति
मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्याधिकार प्रतिज्ञासमुच्चयेषु। ... चाल्येच
ओमिति अंगीकारे। प्रतामिति ग्लानौ। प्रशानिति समानार्थे। ... इति विस्तारे
मा इति निषेधे। माङिति निषेधाशंकयोः। चेत्यन्वाचयसमाहारे ... योगासमु

धीने। ऋधगिति सत्ये वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये। युगपद इत्ये[illegible]काले। मनागि
ति ईषदर्थे। ईषदित्यल्पे। जोषमिति सुखमौनयोः। तूष्णीमिति मौने। बाह्य इति [illegible]। अवस्त
इति बहिरर्थे। समयेति अन्तिकमध्ययोः। निकषेत्यन्तिके। स्वयमित्याऽऽत्मनेत्यर्थे। वृथेति
व्यर्थे। नञिति निषेधे यदर्थविक्षेपेषु तदन्यतद्विरुद्धतदभावेष्वपि। हेताविति निमित्तार्थे
। इद्धा मद्धा च प्राकाश्ये। अञ्जसेति स्फुटावधारणयोः। तत्त्वातिशययोरित्येके। सामीत्यर्द्धजु
गुप्सितयोः। सनेति नित्ये। उपधेति भेदे। सनादिति नित्ये। सनदित्यपि। तिरस् इत्यं
तर्द्धौ तिर्यगर्थे च। अन्तरेति मध्यविनार्थयोः। ज्योगिति कालभूयस्त्वप्रश्नयोः। शीघ्रार्थे सं
प्रत्यर्थे च। कमिति वारि। मूर्द्धि निंदासुखेषु। शमिति दुःखेऽपि [illegible]प्रामे। सह से त्याका[illegible] का अविचार
ऽविमर्शार्थयोः। नानेत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीति पुण्याऽऽशीः क्षेममंगलपुण्याभिवादेषु ३
स्वाहेति देवदाने। स्वधेति पितृदाने। अलमिति भूषणार्थपर्याप्तिवारणनिषेधेषु च। अन्य

च्चये विनियोगतुल्ययोग्यतावधारणहेतुषु पादपूरणेपि चेति । चेति विकल्पानवक्लृ
प्त्युपमानेषु इह समुच्चयेषु । अहेति विनियोगे । एवमिति क्रमपूजनयोः । प्रशीतिप [illegible]
रामर्शप्रकारार्थोपदेशनिश्चयांगीकारेषु । नूनमिति वितर्के निश्चये च । शश्वदिति समुद्वका
लेपौनःपुन्यनित्यसहार्थेष्वपि । कूपदिति प्रश्नवितर्कप्रशंसासु । कूपदिति भूयर्थे प्रशंसायां
च । नेदिति शंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति शाकटायनः । चेदिति चेदर्थे । असादि
वि तिकल्पोपमानसंपत्तिषु । कच्चित् इति अभीष्टप्रश्ने च । एवेत्यनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्ये
षु । नहेति प्रारंभे । अहहेतेति हर्षानुकंपावाक्यारंभविषादेषु दानानिश्चययोरपि । माकीमि
ति निषेधावर्जनयोः । नकिमिति औपम्ये च । यावत्तावदित्येतौ साकल्यावधिमानावधा
रणेषु । वै इति विशेषवितर्कयोः । हामिति वितर्के । रे इति दानादरयोः । तुमिति तुकारे ।
तथाहि इति निदर्शने । खल्विति निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयेषु नियमनि

८ त० दी०
३

त्रयविवादहेतुष्वपि। धिलेतिवा जीरू च्यकरणसंभाव्यहेतुतिरस्कारालीके बु
। तथेति साहश्येसमुच्चयाभ्युपगमयोरपि। अस्मीति अलीके पादपूरणे च। अस्मी
त्यहमर्थे। आङिति ईषदर्थे विधिमर्यादाक्रियायोगेः। नुदिति प्रश्नार्थे। उञिति संत
के संबोधनपूरणे बु। आदह इतिहिं सोपक्रमकुत्सने बु। अंतकेति कुत्सनविना
शयोः। प्रतिस्नहे पीति प्राकटायनः। वेलायामिति कालेपरिणामे च। मात्रा यामि
त्यल्पपरिमाणे। यथेति योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसाहश्ये बु। किमिति प्र क्षे
जुगुप्सनयोः ईषदर्थे तिप्राप्तयोरपि। यमिति पद्यार्थे। हाहा इति विस्मये विषादशोके जुगु
प्सार्तिषु हइति विनियोगक्रमे पादपूरणे बु। हेहै प्याट् पाट् एते संबोधनार्थाः। अहो
इति विकल्पे चेदर्थेपि। नन्विति प्रश्नावधारणानुज्ञैच्छामंत्रेषु। मन्ये इति वितर्के।
नहीत्यभावे। उताहो इति विकल्पे। आशी स्वस्ति त्यथवा क्यालंकारे। बुरिति राम
३

प्रैष्यानुज्ञावसरे खुं इति इति हे तु प्रकाशे पदपूरणमात्रे स्मा वाक्यालंकारप्रश्नके वैवमर्थे यावस्था
स्वरूपविवक्षानियमसमाप्तिप्रश्ने तिवक्ष्यमाणप्रकाशमतेषु । इव इति पदपूरणमात्रे तात्तरे
वाक्यालंकारेषु । ऊमित्याभ्याशानाभ्युपगमसमाध्यर्थेषु । काडितीव घृनिराकृतौ । यदिप ज्ञात
रे । हो इति संबोधने । इहीतितिङ्‌तप्रतिरूपकं गर्हार्थे । अहे त्वद्भ्रन्त्यर्थे । ताद्रितिहेतौ । अहो ।
स्विदिति अहो वत स्निति सर्वतोभावे । कमित्यनर्थकं पादपूरणे च । आमिति वचनावधारणे ।
हिमिति स्तोभवचने । वामिति युवामित्यर्थे । कमिति शापेषु कमिति घृघ्रे । अनु कमिति वित
र्के । नहि कमिति निषेधे । समिति प्रस्तानिषेधे ईसत्येषु । क्रन्तमिति सत्यार्थे । नो चेन्नु चेदिति निषेधे
ज्ञातरिति कदाचिदर्थे । कथमिति प्रकारप्रश्ने । कु इति प्रश्ननिह्नवयोः । कु वैतिदृप्राप्तौ । अनु
अवेति उपसर्गप्रतिरूपकौ अनु अव इत्यनयोरर्थे । हाहे इति ... योपिसा भाषाः । सवडिति अतः
करणे आभिमुख्येऽपि । व इति पादपूरणे हि सा प्रातिलोम्येषु । दिष्ट्या इत्यानंदे स्मद जनदपु
नप्रातिलोम्यो इति । एकोपामिति सम्यगर्थे । सहेति साहित्यार्थेः । अनुकामिति आनुपूर्वे ।

ऽङ्गेति संबोधने। हाकु स्याकु इस्य ऽट तीत्यर्थे। अरे रे इति नीचसंबोधने। चहु चाः द्विये वा ले
हुमित्यनिच्छाभय त्स्रिकोपेषु। मुधु इति प्रशंसायाम्। पुरस् इत्यनेन पूर्व देशापूर्व कालयोरभ्र
आस्मिति निषेधे। नहीति विशेषे। रहस् इत्येकान्ते। एषामर्थोनां निपातत्वं तेषां चकारः
पदान्तरे विना प्रयोगात्। किंच वा चकारे घटस्य समुच्चय इति वत् घटस्य च इत्यपि स्यात् अ
पि च शोभनसमुच्चय इति वत् शोभनं च इत्यपि स्यात् द्योतकत्वे तस्य पदार्थैकदेशता त
तत्र विशेषणान्वयः अन्वयकर्थं घटश्चेत्यादौ समुच्चयादिबोध इति चेत्तस्य घटपदार्थैव
समुच्चित घटबोधसंभवात् विजयतु इत्यादौ विशिष्टजयो धातोरेवेतिदिक् तन्त्रादिति
भक्त्यर्थ इति आदिशब्दः प्रकारार्थः गुणाभावात् विभक्तिनामर्थाभिधेयस्तस्मिन् तत्रा
दिनिपात्यते तत्रेति अत्रत्रप्रत्ययपञ्चे रत्वं चे निपात्यते तत इत्यत्र तस्प्रत्ययपञ्चे रत्वं च तेन प्र
कारेण तथेति तस्मिन् काले तदेति कालप्रकालरयोरुपलक्षणं सद्य आदिरिति अत्रा

प्रादिशब्दः प्रकारे पूर्वदेशकालादिविशिष्टो विभक्त्यर्थो गृहीत इह तु के[illegible]वविभक्त्य
र्थो गृह्यते अद्योत अस्मिन्नहनीत्यर्थः उदमः इत्यत्र प्रत्ययस्य पुरस्[illegible]र्वेद्यस्मिन्दे
पूर्वस्मिन्देशात् पूर्वावादेश इत्यर्थः उपरि ऊर्द्ध्वमित्यर्थः प्रादिरुपसर्ग इ[illegible] प्रादिर्यस्य
सः प्रादिरिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः न तु अतद्गुणसंविज्ञानः प्रकार्थ इति लिङ्गात् अत्र न
याप्रइ त्यस्य धातोः प्राक्पाठो नस्यात् उपसर्गोपि स्यते उच्चार्यते क्रियावाचकस्ये त्युपसर्ग
संज्ञेः कर्मणि घञ् अत्र नैव संज्ञा च क्रियायोगे इति लभ्यते तद्गुणं यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः त
प्रत्येवोपसर्गसंज्ञेति यस्य धातोर्वा क्याक्रियां यातिकं याततयायुक्तास्त धातं अर्थं वाद्योत उपसर्गाणां द्यो
तकत्वं न तु वाचकत्वं तद्गुणं उपसर्गेण धात्वर्थो बलाद न्यप्रतीयते अस्यार्थः उपसर्गेण द्योतके
न हेतुना अत्र स्यः धातुपाहपाठितादिभिन्नः प्रतीयते धातुवत् नैवं प्रा[illegible]ग धातोरिति संज्ञानि
यमएवायं धातोः प्राग्प्रयुज्यमानास्य वे प्रादय उपसर्गसंज्ञा ना[illegible] न्येत्यर्थः तेन नस्यपुरस्य इत्यादाव
धातोः प्राक्प्रयोगेपि न क्षतिः अत्र धातोरिति ग्रहणात् कर्त्रे छेतिप्रचिकीर्षति इत्यादौ ना

निवृत्ता अव्यया क्रियायुक्ताः प्रादयस्ततः प्राग्रीतिसंज्ञा चेत्युक्तं प्रशब्दस्य योग इति तस्यैव प्राक्
प्रशब्दः प्रयुज्येत वस्तुतस्तु यत्क्रिये त्वस्य यस्य धातोर्वा आक्रियेति व्याख्यानात् केवल
स्य सस्य धातुत्वाभावात् सांतस्यैव धातुत्वात् तदव्ययमिति तच्छब्दे न प्रादिचादि उपादि
तत्रादिग्रहणं अव्ययानंतरं नातः संघ आदय एवं उद्घोरन् सहप्राभिः कृतिलिंग संख्या
कारकाभावपरा व्याख्या चेति परिगणनामित्येकेऽव्ययेत् उदाहरणमात्रमित्याहुः वगा
हः आदिरेवाकारो लुप्यते नांत्यः अपि को साह चव्यात् श्रीविद्यानगरस्थायि लोकेशंकर
शर्म्मणा कृतायामिह टीकायामव्ययानां गतिरीता १ इत्यव्ययानि श्रीराम श्री राम राम

रामराम राम रामश्री रामश्री रामराम

राम राम राम राम राम

श्रीराम राम श्री राम श्री